

Az évszázados hűség

Egy német miniszter azt mondta a hetvenes években: „Ha egy nyelv megszűnik, letörik a világ egy darabja”. Tegyük mellé: a nyelv elválaszthatatlan a hozzá kapcsolódó kultúrától. Mikor szűnik meg egy nyelv? Ha a nyelvi közösség tagjai beolvadnak egy másikba, ha a végleges kivándorló elfelejti anyanyelvét, és helyébe lép egy új, ha két nyelv összekeveredik, ha megtörténik a szociolingvisztika hűvösen kezelt fogalma: a nyelvcsere.

Mindenki szeretné tudni: honnan származik, honnét ered családja. Népek is, családok is, egyének is. Sok állami gondozott, ha felnő, elmegy felkutatni szüleit vagy azok egyikét. Vannak indián törzsek, amelyeknél kötelező az exogám házasság, a törzsön kívüli párválasztás, párrablás. A feleséggé rabolt édesanya saját dalait dúdolja a bölcső fölött. Íme, a kétnyelvűség keletkezésének egyik változata.

Mi európaiak sokszor és sokan hűtlenek lettünk a római kor latin nyelvéhez, a XIX. században csak kevesen kóstoltak bele a görög-latin-héber nyelvi hármasságba. Az eszperantisták csökönyösen harcolnak a nemzetközi anyanyelv általánossá tételéért.

Van mégis egy olyan etnikai csoport, amely évszázadokon át megőrizte múltba vesző hazájának nyelvét, kultúráját. Ezek a spanyol zsidók, a szefárdok, akiket 1942. március 31-én „toloncoltak ki” a katolikus királyok Spanyolországból. Nevükkel először a Bibliában találkozunk Obadja Prófétánál, aki Sepharadnak nevezi az Ibériai-félszigetet.

Az Ibériai félszigetre az első szentély lerombolásakor, Kr.e. 587-ben kerültek zsidók, akiket egyes források Salamon király egyenesági leszármazottainak tartanak. További nagyszámú zsidó érkezett a római uralom alatt. A rómaiakat a vizigótok követték, akik egészen az arabok térhódításáig, 711-ig uralkodtak a félszigeten. Az arabok megjelenését örömmel fogadták a vizigót uralom alatt élő zsidók, hiszen amióta Rekaredo vizigót uralkodó felvette a katolikus hitet, majd Sizebut király már rendeletben kötelezte a zsidókat a katolicizmus felvételére, a félsziget zsidói állandó rettegésben éltek, és szinte felszabadítóként üdvözölték az arab hódítókat. Bízta benne, hogy az iszlám uralma kevésbé lesz nyomasztó, mint a keresztény. Elképzeléseikben nem is csalódtak, hiszen az iszlám valóban toleránsabb volt velük szemben, mint a kereszténység, s a „reconquista” évszázadai alatt az arab-zsidó együttélés páratlan virágkort és kulturális fellendülést teremtett az Ibériai félszigeten. A 750-ben alapított cordovai Emirátusból, a X. század folyamán, miután a gótokat a félsziget déli részéről is kiűzték, megalapították a Cordovai Kalifátust. A főváros, Cordova a zsidó kultúra kiemelkedő központja lett, itt működött a híres talmudista iskola is. Az arab kultúra ekkor magasabb szinten állt mint a középkori keresztény; matematikusaik és filozófusaik a kor vezető értelmiségét alkották. Ennek az arab kultúrának a szellemi pezsgése teremtette meg a zsidók számára azt a közeget, melyben már nem elégedtek meg a pusztán a gazdasági életre korlátozott tevékenységgel, érdeklődésük már kiterjedt a tudományokra, művészetekre is. Olyan költőket adott e közös együttélés, mint a malagai Solommon Ibn Gabirol, a granadai Mozes Ibn Ezra vagy a toledói Jehuda Halevi. Cordova városa adta a korszak legjelentősebb filozófusát, bölcselőjét Mozes Ben Majmunt, ismert nevén Majmonideszt, akit hazájában a „Második Mózesnek” neveztek. Majmonidesz filozófiájának lényege, hogy a vallási hagyományokat összeegyeztette a filozófiával, és tanait a klasszikus görög filozófusokból merítette. Főleg Arisztotelész műveit és munkásságát tartotta nagyra, akárcsak kortársa és barátja, az arab Averroes. A görög klasszikusokat ő is az arabok révén tudta olvasni, akiknek irodalma igen népszerű volt. Majmonides maga is gyakran írt arabul, hiszen a tudomány egyik vezető nyelve az arab volt. Arisztotelész műveinek nagy része is arab fordításban került a középkori egyház kezeibe. Az alexandriai könyvtár leégésekor pusztult el a hellén világ vezető könyvtára, ahol számos Arisztotelész-mű is megtalálható volt.

Arab pásztorok találták meg a régi tekerceket a romok között, innét került arab tudósokhoz és született meg az arab fordítás, amelyet a középkorban latinra ültettek át.

Nemcsak a kulturális életben tevékenykedett sok zsidó, hanem a politikában is. Mind a kalifátusban, mind pedig a királyságokban gyakran alkalmaztak zsidó diplomatákat, követeket, pénzügyekkel foglalkozó minisztereket, mintegy összekötő kapocsként működve az arab és a keresztény udvarok között.

A XIII. századtól ismét felerősödött a fegyveres harc a katolikus spanyol fejedelmek és az arab hódítók között. 1212-ben Las Navasnál döntő győzelmet arattak az arabokon és lassan kiszorultak az Ibériai-félszigetről, csupán Granadát tudták még megtartani egészen a XV. század közepéig. A XIII. század második felétől ismét kiújul a katolikus-zsidó ellentét. Nehezteltek rájuk az arabokkal való együttműködés miatt is, de a politikai és a gazdasági életben betöltött vezető szerepük is sokakat zavart. Később már a katolikus spanyol egység legfőbb akadályát látták bennük, akik a kereszténység ellenségei. Helyenként fellángoltak a zsiangógák és az erőszakos keresztelések is megkezdődtek. 1312-ben Zamorában, 1391-ben Sevillában vannak nagy zsidóellenes megmozdulások. a hagyományosan széleskörű autonómiával bíró közösségek életébe egyre gyakoribb az állami beavatkozás, és csökkennek a zsidók polgárjogai.

Az Ibériai-félsziget zsidóságának helyzete azonban a XV. században vált végzetessé, amikor a két legjelentősebb királyság, Aragónia és Kasztília uralkodói 1479-ben házassági szerződésükkel pecsételték meg a két királyság egyesülését, és ezzel megalapozták az új Spanyol Birodalmat, ahol a katolicizmust állami vallásra emelték. Mindentől és mindenkitől meg akarták tisztítani Spanyolországot, s ennek megteremtésének érdekében hívták életre 1481-ben az inkvizíció intézményét. IV. Sixtus pápa 1478-ban adta ki rendeletét az inkvizíció rendszerének bevezetéséről, melyet mindenkivel szemben alkalmazhattak, aki a kereszténység ellensége. Az inkvizíció híres-hírhedt alakja volt Spanyolországban Torquemada, aki több ezer embert végeztetett ki.

1492-ben a spanyol királyi csapatok Ferdinánd király vezetésével visszafoglalták az arabok utolsó fellegvárát: Granadát. Ezzel valóban beteljesedett a Reconquista, vagyis visszaszerezték az Ibériai-félszigetet, és szabaddá vált az út a „katolikus királyok” előtt, hogy megvalósítsák szintiszta katolikus országukat. 1492. március 31-én a frissen visszaszerzett Granadában kihirdették, hogy a Spanyol Királyság területén élő valamennyi zsidónak el kell hagynia az országot. Négy hónapot adtak nekik az ország elhagyására, arany, ezüst és pénz kivételével bármit magukkal vihetek. A történészek mai napig vitatkoznak azon, hogy vajon miért került sor e drasztikus intézkedésre, hiszen a zsidóság a spanyol társadalomnak mind gazdasági, mind kulturális téren – az állandóan felfellobbanó antiszemitizmus ellenére is – fontos, szinte pótolhatatlan tényezői voltak, és ezzel valószínűleg a királyi pár is tisztában volt.

Ha létezik nemzetkarakterológia, akkor alkalmazható ez a hispán területre, annak nyelvi közösségeire is. Vannak nemzetek, amelyek hódítottak, mások földjüket védelmezték, a spanyolok „visszaszerezték”, s ez a reconquista örök eszménye vezérli őket, talán még ma is. Visszaszerezni azt, ami az övék volt, ha politikailag lehetetlen, akkor szublimált formában: szellemiekben. Míg nálunk az Árpád-háziak mindenféle etnikumot befogadtak határaik közé, folytatták ugyanezt az Anjouk is, és egyetlen rendelettel vagy szóval sem erőltették az asszimilációt, s ez így maradt a középkor végéig, addig Hispániában összekeveredett a kelta, iber, föníciai, gót és római népesség, és ezzel együtt e népek kultúrája is. De a nagy ötvözet a spanyol zsidó, arab etnikumok műveltségi színpompájából keletkezett. Ugyanakkor a hispán népkarakterben mélyen benne rejlik a „castizo”, a tisztaság eszménye, a homogénitása, amely hitben, legendában egészen az ariánus majd a hivatalos kereszténység felvételéig, Szent Jakab sírjáig, Pál apostol leveleinek egyetlen mondatáig és a legendák világáig nyúlik vissza. Maga az inkvizíció is az „Egyetlen, igazi” utat jelöli meg, amelyről nem lehetséges letérés, deviancia. Magáról a kiűzetés tényéről sokfajta értelmezés született, amelyek közül figyelemre méltó *Ramon Onega* véleménye. Szerinte ezzel az intézkedéssel menteni akarták a zsidókat az inkvizíciótól. *Slomo Ben Ami* szerint, aki Spanyolország izraeli nagykövete volt, a vallási fanatizmus olyan méreteket öltött, hogy a királyi párnak társadalmi nyomásra kellett ezt az intézkedést megtennie. *Cecil Roth*, a kiváló történész szerint igen érdekes momentum, hogy a

zsidóság történetében először hajlik meg egy felsőbb utasításra. A valódi választ ma sem lehet pontosan tudni, de feltételezhető, hogy Spanyolország királyai, akik ekkor leplezetlenül szőttek világbirodalmi terveket, országuk felemelkedését a katolicizmusban és annak mindenirányú terjesztésében látták. Véletlen egybeesés ugyan, hogy azon a napon, amikor az utolsó zsidó elhagyta Spanyolországot, Kolombusz Ferdinánd és Izabella utasítására elindult, hogy eljusson Indiába...

Hogy valójában hány ezer zsidónak kellett ekkor kényszerből új hazát választania, nem lehet pontosan tudni. Legvalószínűbbnek a fent említett Cecil Roth adata tekinthető, aki mintegy 150 ezerre becsüli számukat. A zsidók természetesen nem tudtak belenyugodni a döntésbe, ezért két jeles közéleti funkciót betöltő tagjuk, *Abraham Senior* és *Don Abravanel* ajánlattal fordult a királyhoz. 30 ezer dukátot ajánlottak fel közösségük megváltásáért, de a király elutasította kérésüket. A virágzó zsidó közösségek ezután szinte egyik napról a másikra pusztultak el. A mintegy 150 ezernyi zsidó összecsomagolt, magával vitte házának kulcsát, és elindult új hazát keresni. Természetesen elsősorban a környező országokba indultak, főleg a Portugál Királyságba, Marokkóba, Itáliába, később az Oszmán Birodalomba. Portugáliában *II. Joao* 8 hónapi tartózkodásra adott engedélyt számukra. Utódja *I. Manuel* azonban innen is elűzte őket. 1497. október 1-jéig kellett elhagyniuk Portugáliát, de Manuel kelepcébe csalta őket: a kikötőket lezáratta és a menekülés útját elvágta.

Egészen másképp fogadta őket az Oszmán Birodalom uralkodója, *II. Bajazid*. Állítólag azt mondta: "Azt mondják, hogy Ferdinánd intelligens ember, de hogy lehet az, amikor vadászik zsidóira, földjéről elűzi őket és az enyémet gazdagítja." Valóban az Oszmán Birodalomban, később Törökországban egészen a második világháborúig sok szefárd közösség élt. Jelentős funkciókat töltöttek be a szultáni udvarokban, sok-sok orvos, diplomata került ki közülük. Olyan városok, mint Tessaloniki, Izmir, Isztambul virágzó szefárd közösségek otthonai voltak, ahol még e században is azt az archaikus spanyol nyelvet beszélték, amelyet még a XV. századból hoztak magukkal őseik földjéről. Ez a nyelv, a ladino, melyet judeo-spanyolnak vagy szefárdnak is neveznek. A kasztíliai spanyolnak egy kevés héber elemmel kevert nagyon archaikus formája, amelyet a Balkánon, Közel-Keleten, Észak-Afrikában, Törökországban és Görögországban élő szefárd zsidók egészen a második világháborúig megtartottak, de néhol még ma is beszélnek. A ladino sokat megőrzött a modern spanyolból már eltűnt szavakból és nyelvtani szabályokból, a hangzóállomány is konzervatívabb, például felbukkannak „f” és „g” hangok ott, ahol a modern spanyolban „h” van: ladino-fijo, fablar-spanyol-hijo, hablar. A ladinót héber betűkkel írják, és sok fordítást is tartalmazó saját irodalma is van.

Meg kell említeni még a spanyolországi zsidók egy sajátos csoportját az ún. maranókat, akik már az üldöztetések előtt vagy éppen amiatt kikeresztelkedtek. Őket judeo konvertitáknak is hívják, s történetükkel, sajátos karakterükkel a már sokszor emlegetett Cecil Roth foglalkozott. Hispánia produkálta az „őszinte konverzió” e sajátos válfaját, melyben a régi szellem maradt meg és egyesült az új hittel. De nem pusztán a mózesi törvényekkel, hanem a Tóra szellemével, érzésvilágával is. A judeo konvertiák, a megkeresztelkedett zsidók sora messze csillog a keresztény univerzum egén, és olyan nevek fémjelzik, mint *Fray Luis de Leon*, *Avilai Szent Teréz*, *Keresztes Szent János*, sőt még *Cervantes* is.

Az itáliai félszigeten is jelentős közösségek jöttek létre. Közülük kiemelkedik Livorno, Róma, Ferrara, Firenze és Velence. Különösen a velencei zsidó közösség az, amelyik e korban nagyon jelentős volt. Velencében a XIV. századtól élt jelentős zsidó népesség, s közösségeik életét a velencei hatóságok ún. „condottákkal” szabályozták. Ezek olyan engedélyek voltak, melyek meghatározták azt az időt, amelyet a zsidók Velencében és környékén eltölthettek. Az első ilyen condottát 1297-ben adták ki, és 10 évre szólt. Az 1509-ben érkezett menekültek között spanyolországból elűzött szefárdok is voltak, a velencei köznyelv „Ponentini”-nek hívja az olasz ponere igéből származik a szó, utalva ezzel nyugati származásukra. 1516. március 29-én adják ki azt a rendeletet, melyben kötelezik őket arra, hogy a város egy meghatározott részén lakjanak, ezt Velencében, majd később az egész világon gettónak (ghetto) nevezik el. A szó eredete egyrészt az olasz „gettare”-ütni, verni igére vezethető vissza, utalva arra, hogy azon a területen ahol az

első gettó, az ún. Ghetto Nuovo alakult, valamikor kovácsműhelyek voltak. Más források szerint az olasz ghettare (elzárás) igéből származik a szó.

A velencei gettó sajátossága, hogy benne a szfárdok mellett éltek a főleg Németországból és Lengyelországból menekült zsidók, akiket Velencében Tedeschinek hívtak, és a keletről érkezett levantei kereskedő zsidók is. Ilyenfajta zsidó közösségek együttélése kizárólag Velencére volt jellemző. Az elűzött szfárdok egy másik csoportja észak felé menekült a dél-franciaországi városokba, a Német Birodalom különböző tartományába, később a spanyol uralom alatt lévő Németalföld városaiba, de a skandináv országokba is eljutottak. A legvirágzóbb szfárd kolónia Németalföldön, Amszterdamban jött létre. 1579-ben az utrechti unióval létrejött Hollandia, a kapitalista mintaállam, Európa második köztársasága. Legjelentősebb kikötővárosába, a világkereskedelem fontos központjának számító Amszterdamba 1595-ben érkeztek az első szfárdok. A gazdasági életbe viszonylag hamar és könnyen beilleszkedtek. A XVII. század elején már mintegy 300 család élt Amszterdamban, Hollandia területén még kb. 200. A gazdaság meghatározó szerepe következtében a faji jellegű antiszemitizmus szinte ismeretlen volt Hollandiában. Természetesen itt is volt keresztény-zsidó ellentét, de ennek inkább a gazdaságban uralkodó éles konkurenciaharc volt az oka. Még a nagy holland jogtudós és humanista gondolkodó, *Hugo de Grot* vagy ismertebb nevén *Grotius* is írt egy művet a keresztények és zsidó együttéléséről és annak szabályairól.

A XV-XVII. századi periódust nem véletlenül tartják Hollandia aranykorának, melynek fényéhez a szfárdok is hozzájárultak. Ekkor nevezték Amszterdamot a holland Jeruzsálemnek. Olyan szellemek alkottak ebben a korban, mint *Baruch Spinoza*, a filozófus vagy *Menassem Ben Israel*, a könyvnyomtató és könyvkiadó. A kereskedőcsaládok közül kiemelkednek a *Lopes Suasso, da Costa, de Pinto, Henriques, Teixeira, d'Evora* családok. Ezekkel a nevekkkel Hollandián kívül is találkozunk, Hamburgban, a velencei gettóban éppúgy, mint Braziliában, Surinámon, Goán, vagy Angolában.

Még sokáig folytathatnánk a különböző szfárd közösségek életének leírását, elemzését. Akárhova sodorta is őket az élet, mindenütt igyekeztek megőrizni nyelvüket és kultúrájukat. Nem mindig sikerült ez sajnos, ámde nem rajtuk múlott. Szétszóródásuk és későbbi, már a zsidóság egészét érintő tragédiájuk most már visszafordíthatatlan és megváltoztathatatlan. Valahányszor a zsidóságot nagy szenvedés éri, megnövekedik a Lamed Vovok száma. A Lamed vov 36-ot jelent a héber betűszámérték szerint. A judaista misztika szerint mindig 36 ember szenved, vezekel a zsidóság bűneiért. Auschwitzban ez a szám többszörösen megemelkedett.

A szfárdok ma is élnek. Egy bukaresti nagy nyelvész gyermekei még ma is beszélnek spanyolul. Apjuk szfárd.

Vajon misztérium-e az évszázados hagyományörzés: Babilon titka, a Mózes-hitűek kanyargó és vérzivataros útja a történelemben? A tehetséges kisebbség hívja-e életre a többség csökkent értékűség érzését, hogy antiszemitizmus legyen belőle, vagy teológiai valóság? Mások szerint alaplegenda hajtja újra és újra az embert az ember ellen? Mi az az „eredet”? Mi az a „faj”? Mi is az a keveredés? Hogyan alakult ki, maradt meg és él ma is az az évszázados nyelvi és műveltségi szent konokság? Két eszmekör, két világmagyarázat, két szakralitás ölelkezik a zsidóban és a keresztényben, és a végső kérdést újra és újra fölveti: megérkezett-e már a Messiás vagy még mindig várni kell rá?

FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE – KURDI KRISZTINA